

УДК 271.4(477)»1988-1989»

Т. Т. Бублик,
асистент кафедри церковної історії
Український католицький університет

ВІДРОДЖЕННЯ УГКЦ КРІЗЬ ПРИЗМУ «МІТИНГОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ» (1988 – 1989 РР.)

Розглядаються події, пов'язані з активізацією руху за відродження Української греко-католицької церкви. Автор зосередив свою увагу на проведенні Комітетом захисту УГКЦ масових богослужінь і мітингів з вимогою її легалізації. Найчисельнішою і переломною стала маніфестація 17 вересня 1989 р. у Львові, яка продемонструвала живучість Церкви і невідворотність її виходу з катакомб.

Ключові слова: греко-католики, радянська влада, легалізація, маніфестації.

ВОЗРОЖДЕНИЕ УГКЦ СКВОЗЬ ПРИЗМУ «МИТИНГОВОЙ ДЕМОКРАТИИ» (1988 – 1989 ГГ.)

Рассматриваются события, связанные с активизацией движения за возрождение Украинской Греко-Католической Церкви. Автор сосредоточил внимание на проведении Комитетом защиты УГКЦ массовых богослужений и митингов с требованиями ее легализации. Наиболее численной и переломной стала манифестация 17 сентября 1989 г. в Львове, которая продемонстрировала жизнеспособность Церкви и необратимость её выхода из катакомб.

Ключевые слова: греко-католики, советская власть, легализация, манифестации.

RESURGENCE OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE LIGHT OF THE «MEETING DEMOCRACY» (1988 – 1989)

The article discusses the activization of the movement for the legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1988-1989. It focuses on mass meetings and public liturgies organized by the Ukrainian Catholic Church Defence Committee. The largest and the most important of such manifestations, that took place in Lviv on September 17, 1989, demonstrated the vitality of the UGCC and the imminence of its resurgence from the catacombs.

Keywords: Greek Catholics, Soviet regime, legalization, manifestations.

Історична доля українських греко-католиків в умовах радянської влади протягом останніх десятиліть стала об'єктом наукового зацікавлення багатьох дослідників в Україні та за її межами. На перших порах після демократичних змін у Центрально-Східній Європі та лібералізації суспільного й релігійного життя в СРСР основна увага науковців була зосереджена на репресивній політиці сталінського режиму та насильницькій ліквідації Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Тепер домінуюче місце в дослідженнях починає займати період, пов'язаний з боротьбою греко-католиків за легалізацію та вихід із підпілля у 80-х – на поч. 90-х років ХХ ст. Серед дослідників, які зосереджуються на вивченні релігійної проблематики найновішого періоду, зокрема, питання відродження УГКЦ, слід згадати вітчизняних та іноземних науковців: Р. Бойко [1], Б. Боцюрків [2; 3], М. Бурдо [4], В. Єленський [5], В. Пашенко [6], Я. Стоцький [7; 8] та ін.

Великий масив джерельного матеріалу щодо цієї проблематики і досі залишається неопрацьованим і навіть частково недоступним для дослідників. У цій статті нами використано та запроваджено до наукового обігу архівні документи з фонду Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР (фонд 4648) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), фонду ЦК Компартії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та з обласних партійних архівів. На жаль, ще донедавна залишалися недоступними матеріали з Галузевого державного архіву СБУ (ГДА СБУ), за винятком окремих розсекречених документів (відкритий електронний архів), які знаходяться в інформаційно-довідковому залі при УСБУ у Львівській області. Для забезпечення максимальної об'єктивності та повноти представлення й аналізу подій 1988 – 1989 рр. було використано усні інтерв'ю з очевидцями, що були проведені співпрацівниками і зберігаються тепер в архіві Інституту історії Церкви Українського католицького університету у Львові (АІЦ), окремі документи з Історичного архіву УГКЦ у Римі, а також опубліковані спогади свідків тих подій.

Внаслідок репресивного тиску радянської влади УГКЦ офіційно «припинила своє існування» на т. зв. «Львівському соборі» 8–10 березня 1946 р. через «возз'єднання» із Руською православною церквою (РПЦ) [3, с. 149]. Греко-католицька ієрархія та частина духовенства і вірних, які відмовилися від нав'язаної владою «православізації», ніколи не визнавали «ліквідації» своєї Церкви. Після смерті Й. Сталіна та із відносною лібералізацією тоталітарного режиму в період «хрущовської відлиги» греко-католики розпочали добиватися офіцій-

ної легалізації. Численні заяви віруючих і духовенства, богослужіння («протиправні» з точки зору радянського законодавства), таємна і відкрита душпастирська діяльність греко-католицьких священників свідчили про те, що «катакомбна Церква» домагалася і боролася за відновлення своїх прав [2, с. 145–152]. Однак лише в 1980-х рр. вдалося сформувати організаційні структури, які ставили перед собою завдання досягнути для УГКЦ легального статусу в Радянському Союзі.

Таким осередком, що взяв на себе відповідальність і фактично очолив боротьбу за легалізацію, став Комітет захисту Української католицької церкви (УКЦ – назва церкви, яка використовувалася українськими греко-католиками в діаспорі), заснований ще у вересні 1982 р. українським релігійним правозахисником Йосипом Терелею [9, с. 207]. Наприкінці 1987 р. вже в умовах радянської «перебудови і гласності» очолив Комітет колишній політв'язень Іван Гель. Активний дисидент і суспільно-політичний діяч зумів винести проблему легалізації УГКЦ на якісно новий рівень. Практично від кінця 1987 р. «уніатське питання» стало однією з головних тем для обговорення у владних структурах Радянського Союзу і політичних колах західного світу. Ефективною і найбільш впливовою формою боротьби новий очільник Комітету вважав проведення масових акцій, приурочених до важливих релігійно-національних і політичних подій [10, с. 91]. Такий підхід дозволяв не лише мобілізувати віруючих, але й наочно демонструвати радянській владі ставлення населення до її політики в релігійній сфері.

У 1988 – 1989 рр. більшість молитовних акцій були присвячені 1000-літтю Хрещення Русі. Так, зокрема, 10 липня 1988 р. в с. Грушів на Львівщині представники Комітету організували ювілейне богослужіння за участі бл. 6 тисяч вірних [11, арк. 30]. Підпільний єпископ Павло Василик у співпраці з греко-католицькими активістами 16-17 липня 1988 р. провів аналогічний захід у с. Зарваниця на Тернопільщині, зібравши на ньому бл. 20 тисяч вірних (за офіційною статистикою – більше 2 тис. віруючих з Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської і Закарпатської областей) [12, 7–9; 13, с. 306–309, 399–408; 14, арк. 14–17].

Святкування у Грушеві та Зарваниці викликали мультиплікативний ефект. У багатьох селах і містах протягом 1988–1989 рр. відбувалися ювілейні відправи і встановлення хрестів. Радянська пропаганда у відповідь прагнула представити святкування греко-католиків як провокацію з боку антирадянських сил. Наприклад, львівська газета «Вільна Україна» наприкінці 1988 р. надрукувала велику стат-

тю присвячену ювілею Хрещення, в якій автор намагався порівняти вшанування історичної події різними силами: офіційне святкування ювілею – з радянськими патріотичними гаслами (концерти, промови і покладання квітів до пам'ятників радянських воїнів) та неофіційне – інспіроване та профінансоване «клерикалами і буржуазними націоналістами» на Заході [15, с. 3]. Окрім цього радянські можновладці діяли звичними для них brutальними методами «стримування релігійності». Так, ювілейний хрест у Грушеві був знищений. Іван Гель подав свій протест до Львівського облвиконкому, але, зрозуміло, жодної відповіді не отримав [16, арк. 23–25].

Серед інших акцій греко-католиків необхідно згадати поминальні служби за січовими стрільцями та воїнами УПА, жертвами сталінських репресій, національними героями на цвинтарях у містах і селах Західної України. Із травня 1989 р. у центрі Львова, біля колишнього монастиря кармелітів-босих та неподалік від будинку Львівської обласної ради, греко-католицькі священники почали щонеділі служити літургії [17, арк. 101–103, 170–171; 18, арк. 25].

Наприкінці літа – на початку осені 1989 р. тиск греко-католиків на місцеві органи влади ще більше посилювався. Їхні мирянські лідери почали все активніше вимагати від представників партійно-державної адміністрації конструктивних рішень. За спостереженням місцевих чиновників, віруючі «позбувалися страху», оскільки члени Комітету про заплановані акції не боялися інформувати привселюдно [19, арк. 12–13]. Ю. Решетило, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Львівській області, у звіті від 24 серпня 1989 р. повідомив, що І. Гель на мітингу 3 серпня 1989 р. на стадіоні «Дружба» у Львові в ультимативній формі попередив радянську владу про неприпустимість подальшого затягування з легалізацією УГКЦ. За словами дисидента, таке нехтування вимог тисячі віруючих може привести останніх до радикальних дій. Тому він пообіцяв зібрати стотисячну маніфестацію у Львові, провести її вулицями міста і захопити собор св. Юра [20, арк. 137].

Станом на серпень 1989 р. на Львівщині у багатьох містах і селах греко-католикам вдавалося регулярно проводити свої богослужіння. У 10 населених пунктах такі служби проводилися в православних храмах (Березець, Мости Городоцького району, Монастирець Золочівського району, Боянець, Купич Воля Нестерівського району, Сусолів і Долобів Самбірського району, Стара Сіль, Стара Ропа і Тарнавка Старосамбірського району); у багатьох інших містах і селах області греко-католицькі моління відбувалися біля діючих церков (Львів,

Дрогобич, Червоноград, Мшана і Кліцко Городоцького району, Сілець Сокальського району, Мужилівічі Яворівського району, Яворів) або на цвинтарях та у скверах (Львів, Стрий, Самбір). Окремі греко-католицькі діячі, наприклад владика Павло Василик, почали висловлювати попередження, що в разі подальшого зволікання віруючі почнуть захоплювати православні храми [20, арк. 137].

Комітет захисту УКЦ наприкінці серпня 1989 р. від словесних погроз перейшов до активної фази їх виконання. Так 27 серпня 1989 р. під час мітингу на стадіоні «Дружба» у Львові І. Гель оголосив про проведення маніфестацій за офіційне визнання УГКЦ у Львові (17 вересня), Івано-Франківську (1 жовтня) і Тернополі (15 жовтня). Такими масовими діями, на думку Ю. Решетила, греко-католики прагнули привернути увагу Ватикану і керівництва держави до проблеми легалізації УГКЦ, яка у такий спосіб мала стати першочерговою в запланованих переговорах між радянським лідером Михайлом Горбачовим і папою Римським Іваном Павлом II [21, арк. 74].

Очевидно, що обрана дата 17 вересня для проведення багатотисячної маніфестації у Львові була символічною, оскільки на цей день припадало відзначення 50-ліття «возз'єднання Західної України з УРСР». Тому компартійна верхівка і місцеві чиновники боялися зазнати відчутної ідеологічної поразки у боротьбі не лише з релігійним рухом за відродження УГКЦ, але й від опонентів з національно-демократичного табору. Радянська влада вжила низку заходів з метою перешкодити проведенню маніфестації 17 вересня у Львові.

Зокрема, в облвиконкомі була проведена профілактична розмова з І. Гелем про незаконність такої акції. Місцеві виконкоми у районах області попередили «радикально настроєних» священників В. Вороновського, М. Залізняка, Р. Каспришина, А. Масюка, М. Михайлюка, М. Хрипу і М. Чорнегу. Поряд з тим представники обласної прокуратури роз'яснили про можливі наслідки та правову відповідальність найактивнішим лідерам греко-католицьких акцій – І. Гелю і священникам М. Гавриліву і П. Зеленоху [20, арк. 56]. За словами голови Комітету, щоб багатотисячна хода стала можливою, він узяв усю відповідальність на себе, попросивши чиновників після довгих дебатів у Львівському міськвиконкомі «не дозволяти і не забороняти» акції [22, с. 120].

Напередодні запланованої грандіозної маніфестації прокуратура Львівської області опублікувала звернення у газеті «Вільна Україна», в якому наголошувалося на незаконності проведення різного роду багатолюдних заходів: маніфестацій, мітингів, богослужінь, пікетувань державних органів влади або захоплень культових споруд, які нале-

жать православним громадам. Представники прокуратури анонсували відкриття кримінальних справ проти «злісних порушників» громадського порядку, на яких не вплинули адміністративні покарання [23, с. 3].

Голова Львівського УКДБ С. Малик доповідав обкому про план заходів на 17 вересня. Він наголосив на бажанні «екстремістів» з Комітету скликати на похід вулицями Львова (від Порохової вежі до собору св. Юра) більше як 100 тис. учасників. Також відзначив поширення чуток про можливе захоплення собору св. Юра і проведення там греко-католицького богослужіння. С. Малик повідомив, що співробітники органів держбезпеки проводять профілактичні бесіди з лідерами і рядовими членами неформальних організацій з метою знизити їх активність, попереджуючи про можливі негативні наслідки і правову відповідальність [17, арк. 207–208].

Для того, щоб вплинути на громадську думку в потрібному для влади руслі, було вирішено залучити до контрпропагандистської кампанії представників інших конфесій. Так у газеті «Вільна Україна» напередодні маніфестації були опубліковані статті ксьондза римо-католицького кафедрального собору у Львові Людвіга Камілевського («До людини») і старшого пресвітера церков євангельських християн-баптистів Володимира Матвіїва («Віра. Надія. Любов»). У своїх дописах вони відзначали «позитивний вплив перебудовних процесів на церковно-релігійне життя», закликаючи віруючих не погубити «ідеї перебудови» через власну короткозорість [24, с. 3; 25, с. 3]. Таким чином радянська влада намагалася використати всі важелі впливу на греко-католиків, щоб принаймні звести до мінімуму участь віруючих в акції 17 вересня 1989 р. Однак, попереджувальні дії та контрзаходи влади й правоохоронних органів не завадили підготовці й масштабності проведення маніфестації.

Слід зауважити, що до реалізації планів Комітету захисту УКЦ суттєво спричинився голова Львівського міськвиконкому Б. Котик. За словами уповноваженого Ю. Решетила, він зайняв «безпринципну позицію», заграючи з «неформалами та не вимагаючи строгого дотримання радянського законодавства» [20, арк. 58]. В газеті «Ленінська молодь» 16 вересня 1989 р. було опубліковано роз'яснення Б. Котика стосовно запланованої на наступний день маніфестації. Міська влада, розглянувши прохання організаторів, з метою уникнути «непередбачуваних ситуацій» у випадку заборони, вирішила «не чинити перешкод обрядові і релігійній процесії». Заява Б. Котика закінчувалася зверненням до органів, які забезпечують порядок, і учасників дійства до спокою,

уникнення провокацій та спроб «вивести богослужіння поза рамки релігійного обряду» [26, с. 1]. І. Гель у пізніших спогадах про Богдана Котика згадував, що тогочасний очільник міста захищав право греко-католиків на проведення маніфестації, навіть погрожуючи обласному керівництву виходом з лав Комуністичної партії [10, с. 92].

Вже згодом Б. Котик наголошував, що ця акція стала переломним моментом у справі легалізації, засвідчила широку підтримку катакомбної Церкви народом та була своєрідним «останнім попередженням» для влади [10, с. 94; 22, с. 119]. Ю. Решетило у своєму звіті про події 17 вересня у Львові ще раз наголосив на персональній відповідальності голови міськвиконкому за «рекламу» акції Комітету захисту УКЦ [20, арк. 58]. Натомість Львівське УКДБ відзначило позитивний вплив міського очільника та народних депутатів Верховної Ради СРСР на забезпечення порядку і спокою організаторами маніфестації [17, арк. 209–210].

Детальну інформацію про перебіг подій 17 вересня 1989 р. довідуємося зі згаданого вже звіту Ю. Решетила. Зокрема, він повідомляє, що того недільного дня о 8 годині ранку греко-католицькі священики І. Білик і А. Масюк провели богослужіння біля колишнього монастиря кармелітів. Тоді почали прибувати групи з інших областей Західної України. В 11 годині на площі біля Порохової вежі розпочався мітинг, на якому І. Гель закликав присутніх до спокою і наголосив, що цією акцією греко-католики прагнуть «примусити» владу визнати УГКЦ. Опісля виступу розпочалося богослужіння і згодом похід до собору св. Юра, в якому взяв участь 21 священик. Маніфестація УГКЦ завершилася імпровізованою прес-конференцією організаторів (І. Геля та В. Чорновола) для присутніх журналістів [20, арк. 58]. І. Гель від усіх учасників адресував генеральному секретарю ЦК КПРС М. Горбачову прохання про легалізацію катакомбної Церкви. За його свідченням, участь у акції взяли бл. 250 тис. віруючих [22, с. 121], натомість радянські чиновники подавали бл. 50 тис. [20, арк. 58]. До львівської маніфестації прилучилося чимало мешканців інших областей, про що, зокрема, доповідав начальник івано-франківського УМВС В. Пономаренко [27, арк. 29–30]. Увечері відбувся ще й мітинг-реквієм за жертвами радянських репресій.

Слід зауважити, що акція 17 вересня викликала великий резонанс і у великій мірі дала остаточно зрозуміти радянській владі безповоротність не лише виходу греко-католиків з підпілля, але й інших процесів демократизації суспільного ладу. Так в газеті «Ленінська молодь» за 19 вересня 1989 р. у репортажі про греко-католицьку маніфестацію

був поміщений коментар голови «Меморіалу» Є. Гриніва. Він, покликаючись на масовість участі віруючих у ході 17 вересня, підкреслив необхідність визнати законні права греко-католиків: «Умови демократії і гласності не породили цю Церкву, а тільки дали можливість виявити їй свої сили і найрозумнішим було б для всіх, хто має до цього відношення, якомога швидше визнати це юридично» [28, с. 1]. Також на захист законних прав греко-католиків виступили «депутати, науковці та інтелігенція м. Львова». У листі до М. Горбачова вони настоювали на легалізації УГКЦ, розглядаючи це як важливий елемент «курсу на демократизацію і гласність» [20, арк. 54–55].

Самі учасники маніфестації 17 вересня 1989 р. у пізніших своїх спогадах також вказували на переломний вплив акції для самосвідомості більшості віруючих. Так, одна з підпільних монахинь – сестра Володимира (Стефанія) Дмитришин – згадує, як побачивши такий «здвиг народу», утвердилася в переконанні, що «ми будемо мати свободу» [30, арк. 57]. Як зауважив лідер Комітету, маніфестація означала фактичне визнання УГКЦ владою: «У вересні місяці нам вже не треба було ні дозволу на реєстрацію, бо ми самі захоплювали, брали церкви, повертали собі храми, формували громади, юридично не оформлені, не визнані, але вони вже були» [29, арк. 57].

1 жовтня 1989 р. Комітет захисту УКЦ провів аналогічну маніфестацію з вимогами легалізації Церкви в Івано-Франківську. Місцевий начальник УМВС В. Пономаренко звітував, що в масових заходах взяли участь близько 4 тис. віруючих (хоча було анонсовано 50 тис. [27, арк. 33]) з Івано-Франківської та Львівської областей, яких очолив владика Павло Василик. Відбулося богослужіння в районі вулиці Пасічної біля колишньої греко-католицької церкви, а пізніше частина маніфестантів пішла ходою в т. зв. «Дем'янів лаз», де проходили розкопки на місці поховань жертв сталінських репресій. Керівник івано-франківської міліції висловлював своє задоволення недопущенням масового походу вулицями міста і невеликою кількістю віруючих [27, арк. 34].

Третя маніфестація була проведена 15 жовтня 1989 р. у Тернополі на цвинтарі за підтримки активістів Народного руху України та Української Гельсінської Спілки. Слід зауважити, що організатори провели потужну інформаційну кампанію напередодні акції. Зокрема, вони подали прохання в місцевий виконком, обговорювали це питання 11 жовтня на засіданні обласної Ради НРУ та під час мітингів на Тернопільщині і Львівщині. Інформацію про заплановану подію було оголошено в передачах радіо «Свобода» [32, арк. 22].

У богослужінні та мітингу взяли участь 17 греко-католицьких священників і віруючі не лише з Тернополя, але й інших міст Західної України (за підрахунками влади – 10 тисяч, а організаторів – 70 тисяч). Голова Комітету зачитав звернення до Івана Павла II і М. Горбачова щодо легалізації УГКЦ і повернення віруючим греко-католикам їхніх храмів [32, арк. 23–24]. Тернопільські партійні чиновники відзначили активну участь «націоналістично настроєних релігійних екстремістів», які виступали із «закликами ворожнечі і ненависті до православного духовенства» [32, арк. 24].

Таким чином маніфестації греко-католиків проведені протягом вересня-жовтня 1989 р. у трьох обласних центрах задекларували небажання віруючих миритися зі зволіканням державних органів влади та подальшою заборонаю УГКЦ. Водночас вони виявили і певні проблемні моменти, які існували у взаєминах активних мирян і священників з підпільним проводом Церкви в Україні. Зокрема, владика Володимир Стернюк, місцеблюститель Глави УГКЦ, мав застереження до масовості релігійних заходів та їх національно-політичної спрямованості [29, арк. 5–6].

Особисто кир Володимир не брав участі у маніфестації 17 вересня. У своїй короткій відозві до учасників заходу він просив «дотримуватися строго порядку, не піддаватися жадним провокаціям, не чинити жодного насилля, не порушити закону братньої любові». Також, за словами архієпископа, йому розходилося, щоби цей захід не нашкодив легалізації УГКЦ [33]. Позиція предстоятеля підпільної Церкви виражалася в обережному ставленні до масштабних акцій, які переважно поєднували релігійний і політичний виміри.

Вже чверть століття віддаляє сучасників від буремних подій періоду демократичних трансформацій у Центрально-Східній Європі та СРСР, невід'ємною і важливою складовою яких стала боротьба за права і свободи віруючих людей та визнання заборонених тоталітарним режимом релігійних спільнот, таких як УГКЦ. Події вересня–жовтня 1989 р. в Західній Україні стали ключовими й вирішальними для цілого руху за відродження цієї церкви, а багатотисячна маніфестація 17 вересня остаточно переконала радянське керівництво у необхідності та неминучості вирішення «уніатського питання». І вже через два місяці, наприкінці листопада 1989 р., напередодні зустрічі М. Горбачова з Іваном Павлом II у Ватикані, віруючі греко-католика отримали офіційний дозвіл реєструвати свої громади, що означало фактичну легалізацію катакомбної церкви.

Список використаних джерел:

1. Бойко Р. Особливості греко-католицького підпілля в Україні напередодні легалізації УГКЦ / Р. Бойко // Історія релігії в Україні і світі. Збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2009. – Вип. 1. – С. 13–24.
2. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – № 1. – С. 123–164.
3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків / [перекл. з англійської Н. Кочан, наук. ред. О. Турій]. – Львів : в-во УКУ, 2005. – 265 с.
4. Bourdeaux M. Gorbachev, Glasnosts and the Gospel / Michael Bourdeaux. – London ; Sydney ; Auckland : Hodder and Stoughton, 1990. – 226 p.
5. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Єленський. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 421 с.
6. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років XX століття до наших днів) / В. Пащенко. – Полтава, 2002. – 616 с.
7. Стоцький Я. Спроби та процес виходу УГКЦ з підпілля скрізь призму державно-церковних відносин / Я. Стоцький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXII. – С. 297–301.
8. Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні: зроблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль, 1999. – 120 с.
9. Гордійчук С.О. Дисидентська діяльність Йосипа Терелі у 1960 – 1980 роках (за матеріалами карних справ КДБ) / С.О. Гордійчук. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXV. – С. 205–209.
10. Гель І. «Богдан Котик був дуже мудрою людиною...» / І. Гель // «Катакомбна Церква»: статті і матеріали / [ред. кол.: Я. Дашкевич (голова) та ін.]. – Львів : Логос, 2009. – С. 90–95.
11. Галузекий держархів СБУ, ф. 71, оп. 9, спр. 816.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 36, спр. 46.
13. Християнський голос. Збірник пам'яток самвидаву Комітету захисту Української Католицької Церкви / [ред. Г. Теодорович] – Львів : В-во УКУ, 2007. – 669 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр 3330.
15. Сухонос Л. Давно вицвілі хоругви і хто їх прагне оживити / Л. Сухонос // Вільна Україна. – 1988. – 11 листопада. – С. 3.
16. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 62, спр. 985.